

یک کتاب و چهار نظر

چکیده: کتاب «نسخه‌های خطی، شروح و ترجمه‌های صحیفه سجادیه» نوشته سید محمد حسین حکیم، مفصل‌ترین و کامل‌ترین کتابنامه شروح و ترجمه‌های صحیفه سجادیه است که تاکنون به چاپ رسیده است. این کتاب، از زمان انتشار آن (۱۳۸۲ شمسی) تاکنون مورد توجه پژوهشگران بوده و در این گفتار، چهار تعلیقه از چهار پژوهشگر بر این کتاب درج می‌شود: آقایان محمد برکت، عبدالله غفرانی، مجید غلامی جلیسه و سید محمد حسین حکیم. تعلیقه اول، دو نکته افزودنی بر کتاب را دربردارد. تعلیقه دوم، در قالب نامه‌ای خطاب به نویسنده کتاب، ده نکته را بازگفته است تعلیقه سوم، نکته‌ای افزودنی در مورد صحیفه ثانیة شیخ حرّ عاملی، و تعلیقه چهارم، استدراکات مؤلف کتاب است که در خلال سال‌های پس از انتشار، نگاشته است.

کلید واژه‌ها: نسخه‌های خطی، شروح و ترجمه‌های صحیفه سجادیه (کتاب) / صحیفه سجادیه، کتابنامه / صحیفه سجادیه، شروح / صحیفه سجادیه، ترجمه‌ها / صحیفه سجادیه، نسخه‌های خطی کهن / برکت، محمد / غفرانی، عبدالله / غلامی جلیسه، مجید / حکیم، سید محمد حسین

نسخه‌های خطی، شروح و ترجمه‌های صحیفه
سجادیه، سید محمد حسین حکیم، قم: کتابخانه
آیت‌الله مرعشی، ۱۳۸۲ ش، ۲۰۸ صفحه



نظر اول

محمد برکت *

کتاب «نسخه‌های خطی، شروح و ترجمه‌های صحیفه سجادیه»، نوشته فاضل و پژوهشگر جوان، جناب آقای «سید محمد حسین حکیم»، کاری قابل ستایش است. ایشان با تتبع جامع در فهرستها و بحث و بررسی آراء فهرستنگاران و کتاب شناسان، به معرفی نسخ کهن صحیفه سجادیه و سپس ترجمه‌ها و شرحهای آن پرداخته است. نوشته حاضر، در حقیقت تعلیقه و یادداشتی است بر این کتاب، در جهت معرفی دو شرح صحیفه سجادیه:

۱ - شفاء الصدور فی شرح الزبور، جلد سوم

از: سید عبدالرحیم بن محمد حسینی موسوی شهرستانی (قرن ۱۲)

آقای حکیم، دو نسخه از جلد اول و یک نسخه از جلد دوم «شفاء الصدور» را معرفی کرده است. وی درباره کتاب و نویسنده آن می‌گوید:

این شرح، از شروح مفصل توضیحی بر صحیفه سجادیه به زبان فارسی است. روش مؤلف بدین ترتیب است که ابتدا جمله‌ای از دعا را نقل و آن‌گاه ذیل عناوین «بدان که - تحقیق» توضیحات لازم را در چند مقاله یا مطلب بیان نموده و در انتها در عنوان «مؤلف گوید» نظر خویش را متذکر می‌شود. وی این کتاب را به نام شاه

سلطان حسین صفوی (۱۱۰۵ - ۱۱۳۵) معنون داشته است. جلد اول آن شامل شرح ادعیه «تمحید حق تعالی، الصلوة علی رسول اللہ، الصلوة علی حملة العرش، فی ذکر آل محمد، الصلوة علی اتباع الرسل، الصلوة علی آدم و دعاؤه لنفسه» می باشد که در رجب ۱۱۱۵ ق تحریر شده و جلد دوم از ادامه ادعیه یعنی دعای صباح آغاز و تا دعاؤه لولده ادامه می یابد که تألیف آن در ۱۱۱۷ ق به اتمام رسیده است.

از زندگانی شهرستانی اطلاع چندانی در دست نیست؛ جز این که خود وی در برگ دهم نسخه آستان قدس رضوی یکی از اساتید خود را چنین معرفی می کند: «و اجازه داده است این بضاعت را استاد محقق مدقق که جمع کرده است ما بین شرف و بهاء و محاسن صوری و معنوی، جامع معقول و منقول، حاوی فروع و اصول، فرید عالی مقدار و سید صاحب قدر و اقتدار، مولانا و مقتدانا و من به فی الشرعیات استنادنا میر محمد صالح حسینی متعنا الله ببقائه و وجوده و افاض علی العالمین فیوضاته و تحقیقاته و مدد الله ظلّه السامی الی یوم القيمة و به او اجازه داده قدوة متقدمین و خاتم علماء ائمة طاهرین ... مولانا و مقتدانا مولانا محمدباقر مجلسی قدس الله روحه بالنبی و الوصی». همچنین از دیگر تألیفات موجود او فقط یک کتاب با عنوان «ترجمه ثواب الاعمال» را می شناسیم که نسخه خط مؤلف آن در کتابخانه آیت الله مرعشی به شماره ۶۲ موجود و در فهرست آن کتابخانه، ج ۱، صص ۷۳ - ۷۴ معرفی شده است. اما در فهرست کتابخانه آصفیه هند آمده که وی چند کتاب در سلوک و یک تفسیر نیز برای آیات معضلات قرآن مجید نوشته است. (۱)



یک شرح فارسی از صحیفه در کتابخانه مدرسه علمیه امام عصر (عج) شیراز (۲) موجود است که در هنگام فهرست نویسی، نام شرح و شارح برای نگارنده مجهول بود، اما با گزارش دقیق و شیوای آقای حکیم، معلوم شد این شرح جلد سوم «شفاء الصدور

۱- نسخه‌های خطی، شروح و ترجمه‌های صحیفه سجادیه: صص ۱۷۱ - ۱۷۲.

۲- فهرست نسخه‌های خطی مدرسه امام عصر (عج) - شیراز: ج ۱ ص ۵۸.

فی شرح الزبور» است.

از جلد سوم در شناسائی بهتر شرح و شارح نکاتی به دست می‌آید:

۱- شارح نسخه‌های متعددی از صحیفه در دست داشته و نسخه بدل‌ها را ضبط کرده و در ترجمه و شرح آنها را لحاظ کرده و بعضی از نسخه‌ها را با نام ذکر کرده است، مانند: نسخه‌های اصل - که معلوم نشد منظور چیست - نسخه ابن شاذان، ابن ادريس، کفعمی و شیخ بهائی.

۲- شارح در این جلد نیز با عباراتی مانند قبل، از استاد خود یاد کرده است. وی در شرح دعای چهل و سوم (اذا نظر الی الهلال)؛ پس از ذکر چند حدیث مربوط به نجوم می‌گوید:

و حضرت محقق و مدقق افضل المحققین و ابحر المتبحرین علامی استادی شیخ الاسلام و المسلمین حدیقه باغ سیادت میر محمد صالحا مدّ ظلّه العالی در «انوار مشرقه»^(۱) این حدیث را ایراد فرموده و فرموده در آن اشکال است از چند راه ... و چند برگ بعد می‌گوید:

و عالیجناب قدوة المحققین و المدققین و کھف المسلمین استادی و من به فی الشرعیات استنادی مدّ ظلّه العالی می‌فرمودند که: هرگاه حکم کنند منجمین به رؤیت هلال رمضان...

۳- شارح رساله‌ای در نماز جمعه نوشته، وی در شرح دعای چهل و ششم (دعاؤه لعید الفطر و الجمعة) می‌گوید:

... مطلب دویم: در بیان احادیث وارده بر فضیلت روز جمعه و وجوب نماز جمعه و اقوال علما در آن و این بی‌بضاعت رساله‌ای در این باب نوشته‌ام در ردّ قول جماعتی که حرام می‌دانند آن را در زمان غیبت و مجملی از آن را در این مختصر مذکور می‌سازم در ضمن چند «بیان» و کسی که اراده زیادتی بصیرت داشته باشد رجوع نماید بر آن.

۴- چند دعا، غیر از پنجاه و چهار دعای مشهور را در آخر شرح داده که عبارتند

از:

الف- من دعائه في التذلل: مولای مولای أنت المولى و أنا العبد و هل يرحم العبد
الا المولى، مولای مولای انت العزيز و أنا الذليل و هل يرحم الذليل الا العزيز...

ب- و من دعائه فى الكرب و الاقالة: الهى لانشمت بى عدوى و لاتفجع بى
حميمى و صديقى ...

ج- دعائه عليه السلام ممّا يخافه و يحذره: الهى ليس يردّ غضبك الا حلمك و لا
منجى من عقابك و لا يخلص منك الا رحمتك و التضرع اليك ...

د- و من دعائه فى ايام السبعة.

همچنین در پایان به عنوان خاتمه - در هفت صفحه - آداب داعی و فضیلت دعا را
ذکر کرده است.

شارح در باره سال تألیف و این خاتمه می‌گوید:

و الحمد لله رب العالمين، و الصلوة و السلام على سيد الانبياء و المرسلين و على
آله و اولاده الطاهرين الى يوم الدين، كه به عنایت بى‌غایت سبحانى و به الطاف
بلانهایت ربّانى به اتمام رسید قلیلی از آنچه این بى‌بضاعت به خاطر داشت در
شرح صحیفه سجادیه و زبور آل محمد که از صفحه خاطر به صفحه قرطاس نگارد،
فحمداً ثمّ شکراً بر اعطاء این نعمت عظمی که گردید مقبول طبایع خاص و عام،
بلکه نگاشته نشده بود تا الیوم شرح چنینی از ذوی‌الافهام و ظنّ غالب آن است که
نوشته نخواهد شد بعد از این و نبود آن به حول و قوت این حقیر ضعیف و بود به
توفیقی از جانب ملک جلیل و الله المستعان و هو الموفق المعین و از اتفاقات
آنکه به اتمام رسید در روز شنبه که تمام شده است خلق سموات و ارضین و عالم
کون و ... در ما بین آسمان و زمین در شهر الله الاصم رجب المرجب از شهر
یکهزار و یکصد و هیجده از هجرت سید المرسلین و چون گردیده بود تمام و کامل
در همه مراتب و باقی مانده بود آداب داعی و فضیلت دعا و نبود جای مناسبی از
برای ذکر آن و مجملی در بعضی از مکان مناسب ایراد کرده شده بود؛ به خاطر قاصر

رسید که آن را اختتامی از برای آن قرار داده، بعضی از آیات و اخبار را مذکور سازم.

۵- وی هر چند معتقد به تحریف و زیاده و نقصان در قرآن نیست، اما به قدرت و جزم به آن رأی نداده است، وی در شرح دعای چهل و دوم (دعاؤه عند ختمه القرآن)، پس از آوردن ترجمه احادیثی بر چگونگی جمع آوری قرآن توسط امیرالمؤمنین علیه السلام و سپس بیان اقوال بزرگان دانشمندان شیعه در موضوع تحریف قرآن، قول شیخ طوسی رحمه الله را تقویت کرده که هیچ اضافه و نقصانی در آن راه ندارد و سپس قول مرحوم فیض کاشانی در تفسیر صافی را آورده است.

گزارش نسخه:

این نسخه را محمد فصیح فرزند محمد معین در شعبان سال ۱۱۵۰ بخط نستعلیق نوشته و عناوین با سنگرف است. دارای ۲۱۲ برگ و هر صفحه دارای ۲۷ سطر و سطح مکتوب ۱۱/۵×۲۰/۵ سانتیمتر است.

نسخه در دو جا افتادگی دارد:

الف - در آغاز، که نسخه از اواسط دعای سی و دوم (دعاؤه فی صلاة اللیل)، فقره «و هذا مقام من استحیا لنفسه منک» شروع می شود.

ب - اواخر نسخه، از اواسط دعای پنجاه و یک (دعاؤه فی التضرع و الاستکانة)، فقره «الهی ما وجدتک بخیلاً حتی سألتک»؛ که دعاها ۵۲ تا ۵۴ هم افتاده است.

انجام کتاب:

اللهم اجعل ذلك ذریعة لیوم لا ینفع مال و لا بنون الا من أتى الله بقلب سلیم و وسیلة للشفاعة من یشفع شفاعة حسنة یکن له کفل منها و ذخیرة من کان یرید حرث الآخرة نزد له فی حرثه؛ بمحمد و آله و عترته المعصومین؛ امید از اخوان دینی آن است که اگر بر سهو و خطائی عارف گردند به قلم عفو و اشفاق حک و اصلاح نموده حمل بر جهل این بی بضاعت نمایند که الانسان یساقق السهو و النسیان و در خلوات و وقت استجابت دعوات رعایت ظهر الغیب نموده از گوشه خاطر محو

شرح مرتب بر یک مقدمه، یک مقاله و یک خاتمه است.

در مقدمه که عنوانش «بيان الاخلاق الجميلة و الرذيلة و ما يتعلّق بها» می باشد؛ شارح بر اساس دسته بندی دانشمندان علم اخلاق، قوای نفس را که موجبات تحصیل فضائل و رذائل هستند، به علمی و عملی تقسیم کرده است.

وی معتقد است، حکمت و عدالتی که در نفس انسانی وجود دارد، منشأ صفات مختلفی در انسان است، که اعتدال قوای شهوانی برابر با عفاف و اعتدال قوای غضب برابر با شجاعت است.

وی برای هر یک از «عدالت»، «عفت» و «شجاعت» دوازده نوع نام برده و سپس برای بهتر شناخته شدن «حکمت» و سه صفت ذکر شده دیگر، بر اساس «تعرف الاشياء بأضدادها» متضاد این صفات را ذکر کرده است.

شارح چون حدیث مشهور «جنود عقل و جهل» - که در کتاب اصول کافی آمده - را مناسب مقام دانسته، به شرح تفصیلی آن پرداخته است.

پس از مقدمه، در «مقاله» به شرح دعای استعاذه پرداخته است. در اواخر اعتقادات امامیه را بطور کامل بیان کرده و همچنین عبارات ابن سینا در مقامات العارفین از کتاب اشارات و شرح خواجه نصیرالدین طوسی را آورده است؛ وی در پایان این نقل می گوید:

نقلنا کلامهما بعبارتهم لانها مشکوة لانوار الافاضات بقدر الاستعدادات الکاینة
للانفس المستعدة فکلّ يستفیض عنها بقدر قابلیته.

در خاتمه که در بیان حقیقت دعا و شرایط استجاب و سرّ و سبب استجاب است، شش شرط برای استجاب دعا ذکر کرده و همچنین در موضعی که تعلق به بیان اسم اعظم دارد، بیست و پنج اسم و جمله را که احتمال دارد حاوی اسم اعظم است، ذکر کرده.

در چند جای از شرح گفته که بنای وی بر اختصار بوده و اگر می خواسته کلام و شرح را بسط دهد، مطلب به چند جلد کتاب می رسید، از جمله در پایان خاتمه که می گوید:

ان المواضع المشکلة و المقامات المعضلة غیر البدأ اکثر من أن یحصی و لکن هذه

الرسالة لا يليق ببسطها و تفصيلها و تبينها وان اردنا ذلك، يصير الرسالة رسائل و
الدفتر دفاتر، بل لنفد البحر قبل أن تنفذ كلمات ربّي.
انجام کتاب:

اللهم اعنني على العلم اليقين بحقائق الامور و ارنى حقايق الاشياء كما هي بمحمد
و آله أجمعين صلوات الله عليهم الي يوم الدين فأنتك رؤوف رحيم و أنتك على كلّ
شيء قدير و بالاجابة جدير.
اما گزارش نسخه:

نسخه این شرح در کتابخانه میرزای شیرازی دانشگاه شیراز نگهداری می شود،
نسخه بخط نستعلیق و عناوین کتاب و متن دعای صحیفه سجادیه با شنگرف نوشته
شده، دارای ۱۴۰ برگ، سطرها متفاوت، صفحات مجدول با زر و جلد تیماج قهوه‌ای
ضربی.

و آخر دعوانا أن الحمد لله رب العالمین

نظر دوم

عبدالله غفرانی*

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سلامٌ علیکم

اثر ارزشمند و گرانبهای «نسخه‌های خطی، شروح و ترجمه‌های صحیفه‌ی
سجادیّه» را - که به همّت والا و دست توانای حضرت عالی تهیّه و فراهم شده است -
ضمناً مطالعه و واریسی نمودم.

حُسنِ سلیقه، دقّت و ریزبینی شما در شناسایی نسخه‌های ترجمه‌ها و گزاره‌ها در
سراسر این کتاب، کاملاً آشکار و نمایان بوده و می‌توان و انمود کرد که این اثر در نوع
خود مایه‌ی سدّ فراغ و پُرکردنِ یک خلأ پژوهشی در قلمرو فرهنگ مکتوب شیعی

* - کتابشناس، حوزه علمیه مشهد.

گردیده است.

این جانب نیز به عنوان یک دوست نادیده و شیفته‌ی این فرایند علمی پسندیده، لازم دانستم چند مطلب ناچیز را که در هنگام مُرور به ذهن ضعیفم خطور نمود، به شکل گذرا و سطحی تذکر دهم:

یک: صفحه‌ی ۶۴ و ۶۵: نسخه‌ی «حاشیه علی الصحیفه الکامله» اثر ابن دریس (م ۵۹۸ هـ) محفوظ در آستان قدس به شماره ۱۴۸۴۹: روزگاری این نسخه در دست استاد علی اکبر غفّاری بوده و مرحوم سبزواری آن را از مکتبه الصدوق در تهران اِبتیاع نموده است. این سبزواری، همان واقفِ نسخه بر آستان قدس است، رَحِمَهُ اللهُ تَعَالَى.

دو: صفحه‌ی ۲۴: در اینجا یک نسخه‌ی کهن و بسیار نفیس از صحیفه معرفّی شده، مورخ ربیع الاول / ۵۱۶ هـ در کتابخانه‌ی خصوصی سید محمد باقر طباطبائی در شهر مقدّس کربلاء. ظاهراً این نسخه‌ی مهمّ هنوز موجود باشد، می‌توان شفهاً از آقای آل طعمه یا دوستان وی که در قم موجودند استفسار نمود.

سه: صفحه‌ی ۲۵: نسخه‌ی محفوظ در کتابخانه‌ی ایاصوفیا (ترکیه - استانبول) به شماره‌ی ۱۹۶۴: این نسخه به صورت فاکسیمیله در مدرسه‌ی آزاد (شیکاگو - امریکا) به اهتمام استاد معظّم سید محمد حسین حسینی جلالی به طبع رسیده است. در ضمن، نام کاتب این نسخه از روی عمد محو شده و خطّ آن شباهتهایی به شیوه‌ی نگارش یاقوت مُستعصمی دارد.

چهار: صفحه‌ی ۲۶ شماره‌ی ۱۰: نسخه‌ی دانشکده‌ی الهیات تهران از سده‌ی هفت و هشت هجری: سند این نسخه تفاوتهایی با دیگر اسناد داشته و در ضمن آن حسکانی واقع شده است.

پنج: صفحه‌ی ۲۴: در سطر چهاردهم واژه‌ی «تست» غلط مطبعی و درست آن «لست» است. در صفحه‌ی ۲۸ سطر پنجم از پایین نیز واژه‌ی «الاسکاف» اشتباه و درست آن «الاسکافی» است. جمله‌ی «بلغ عند المستجمع العلوم» هم در سطر سوم پس از آن بایستی اصلاح شود.

شش: می‌توان احتمال داد که نویسنده‌ی ناشناخته‌ی شرح صحیفه (معرفّی شده

در صفحه‌ی ۱۵۳ - ۱۶۰ (شماره‌ی ۵۳) همان صفی قلی بن نوروز اَیمور تُرکمان - که دو نسخه از گزاره‌ی او را در صفحه‌ی ۳۸ و ۳۹ تحت عنوان «ترجمه‌ی صحیفه‌ی سَجَادِیَه» معرفی نموده‌اید! - بوده باشد، زیرا آغاز نسخه‌ها برابر است. در ضمن، نسخه‌ی کتابخانه‌ی مولانا آزاد دانشگاه علیگر هند در فهرست میکروفیلیم‌های آنجا به عنوان «شرح صحیفه‌ی کامله» معرفی گردیده است.^(۱)

هفت: درباره‌ی نسخه‌ی صحیفه‌ی کتابخانه‌ی ممتاز العُلَماء شهر لکهنو هند که در صفحه‌ی ۲۶ معرفی و به مجله‌ی صحیفه‌ی المکتبه شماره‌ی ۲ صفحه‌ی ۳۲ ارجاع گردیده است: دوست عزیزم آقای دکتر مهدی خواجه‌پیری در پیشگفتار دراز دامن خود بر «فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه‌ی راجه محمود آباد لکهنو» به مناسبت یادکرد از کتابخانه‌ی سید محمد تقی ممتاز العُلَماء، از این نسخه‌ی ارجمند یاد نموده است. یک عکس کامل از همین نسخه‌ی صحیفه در کتابخانه‌ی مرحوم آیت‌الله گلپایگانی قم وجود دارد (نگر: فهرست آقای عرب‌زاده، جلد نخست، ذیل عنوان صحیفه‌ی کامله). این مطلب هم گفتنی است که اصل نسخه در حال حاضر، طبق اطلاع شفاهی دکتر خواجه‌پیری به این جانب، دیگر در کتابخانه‌ی ممتاز العُلَماء وجود نداشته و متأسفانه به سرنوشت دیگر نفایس هند دُچار و فروخته شده است.

هشت: در صفحه‌ی ۱۸۴ شماره‌ی ۷۰ نسخه‌ی ناقصی از کتابخانه‌ی سریزدی یزد تحت عنوان «لغات صحیفه» به تازی از محمد عبدالباقی معرفی و گفته شده: «شرحی است بر صحیفه با عناوین (قَوْلُهُ - قَوْلُهُ) که در بامداد روز سه‌شنبه محرم ۱۱۱۶ هـ در کشمیر به اتمام رسیده و بیشتر به توضیح لغات پرداخته است.» مواصفات یاد شده، با دستنوشته دیگری از همین شرح که قبلاً دیده‌ام تفاوت‌های اندکی دارد، لذا آن را در اینجا به نقل از یادداشتهای شخصی‌ام شناسایی می‌کنم: «شرح صحیفه‌ی سَجَادِیَه به فارسی از محمد عبدالباقی کشمیری که در سه‌شنبه هشتم محرم ۱۱۱۰ هـ از تسوید آن بیاسوده است، نستعلیق شکسته، محرّر در سده‌ی یازدهم هجری، ۱۴۷ برگ، از نسخه‌های

کتابخانه‌ی ناصریه لکهنو هند، در انجام کتاب، این رباعی به چشم می‌خورد: هزار شکر که شرح صحیفه گشت تمام (تا آخر مطابق با آنچه ثبت شده). اصل نسخه اکنون به شماره‌ی ۲۸۰۳۲ در مخزن مخطوطات آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود.»

نه : صفحه‌ی ۲۸ : در تعریف نسخه‌ی دار الکتب الظاهریه دمشق (اکنون: کتابخانه‌ی ملی آسد) آمده: «در فهرست (فهرست نسخ ظاهریه) آمده که صحیفه‌ی سجّادیه کتابی است در ادعیه و اذکار بر مبنای طریقه‌ی صوفیه و منسوب به امام علی بن ابی طالب علیه السلام». در اینجا ذکر این مطلب بسیار سودمند و مناسب است که: ابن ابی‌الحدید گزارشگر نهج‌البلاغه اشاراتی دارد به اینکه منشأ شماری از ادعیه‌ی صحیفه‌ی سجّادیه، حضرت امیرالمؤمنین علیه السلام بوده است (رک: شرح نهج‌البلاغه، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، جلد ۶ صفحات ۱۷۸ و ۱۸۰ و ۱۸۲ و ۱۸۵). در ضمن، امام زین العابدین علیه السلام هم در کتاب دعای امیرالمؤمنین علیه السلام نظر می‌انداختند (نگر: امالی شیخ طوسی، تحقیق مؤسسه‌ی بعثت قم، صفحه‌ی ۶۹۳، روضه‌ی کافی، طبع تهران، صفحه‌ی ۱۳۱).

ده : و تِلْكَ عَشْرَه كَامِلَه - مُنَاسِبٌ بُوَدُ دَرِ اَیْنِ كِتَابِ اَرِزْشَمَنْدِ، بخشی هرچند کوتاه ویژه‌ی بحث و بررسی اسناد گوناگون صحیفه به نگارش می‌آمد، چیزی شبیه مقاله‌ی ممتعی که دکتر منصور پهلوان در مجله‌ی «علوم حدیث» انتشار داده‌اند. در انجام، امیدوارم در آینده‌ای نزدیک شاهد پژوهشهای دیگری از این دست به قلم شریف‌تاشم، ایدون باد.

نظر سوم (۱)

مجید غلامی جلیسه *

... نکته‌ی قابل توجه در بحث مستدرک‌نگاری صحیفه‌ی سجّادیه آن است که

۱- این تعلیقه، از مقاله نویسنده آن تحت عنوان «مستدرک‌نگاری صحیفه و نگاهی به نسخه‌ای از کتاب صحیفه ثانیه» برگرفته شده که ابتدا در پایگاه اطلاعاتی اینترنتی (www.Bayaz.net) درج شده بود. برای حذر از تکرار مطالب، منتخبی از مقاله با هماهنگی نویسنده محترم آن در این مجال می‌آید. (ویراستار).
* - نسخه‌پژوه و مدیر پایگاه اطلاعاتی «بیاض» (ویژه نسخه‌های خطی).

اولین نسخه‌ی موجود از این موضوع را باید ملحقات صحیفه‌ی سجادیه محمد تقی بن مظفر قزوینی بدانیم که در سنه‌ی ۱۰۲۳ قمری آن را به پایان برده است. اما آیا واقعاً بحث مستدرک‌نویسی این کتاب ارزشمند تا این حد کمرنگ بوده است و پیش از قزوینی اهمیاتی به این مهم نبوده؟ این حقیر فکر می‌کنم که به قطع و یقین فعالیت‌های دیگری در این باب انجام شده است و حتی نسخه‌های آن نیز موجود می‌باشد و وظیفه‌ی فهرستنگاران محترم است که در حین بررسی‌های نسخه‌های خطی صحیفه‌ی سجادیه دقت نظر خاصی در عدد ادعیه صحیفه و حواشی و ملحقات این کتاب شریف داشته باشند تا با عنایت ویژه‌ی آنان بخش‌های دیگری از ابعاد معنوی و تاریخی این کتاب ارزشمند به دیگران روشن گردد.

کتابی با عنوان «ادعیه زین العابدین علی بن الحسین (علیه السلام)» نگاشته‌ی سید ابراهیم ناصر بن رضا بن محمد بن عبدالله علوی حسینی از شاگردان شیخ طوسی توسط شیخ منتجب‌الدین گزارش شده است. همچنین شیخ منتجب‌الدین کتاب دیگری با نام «الدعوات عن زین العابدین» نگاشته‌ی سید ابوالقاسم زید بن اسحاق جعفری را نیز گزارش داده است.^(۱)

بزرگانی چون محمد باقر مجلسی و محمد تقی بن مظفر قزوینی با نگارش ملحقات صحیفه‌ی سجادیه سنگ بنای مستدرک‌نویسی در باب صحیفه‌ی سجادیه را نهاده‌اند.^(۲) ملحقات مرحوم مجلسی شامل ۱۱ دعا و ملحقات محمد تقی قزوینی نیز در بردارنده ۷۰ دعا از ادعیه‌ای بوده که در صحیفه‌ی مشهور نیامده بود، اما این دو اثر آنگونه که باید مورد توجه و عنایت عالمان بعد از خود قرار نگرفته و مهجور ماندند. اما کار شیخ حر عاملی را باید نقطه‌ی شروع تلاش‌های دیگران برای مستدرک‌نویسی این کتاب ارزشمند دانست.

۱ - فهرست اسماء علماء الشیعة و مصنفیهم: ص ۸۰ و ۱۹۲.

۲ - جهت کسب اطلاعات بیشتر از ملحقات نگاشته شده توسط این دو نویسنده رک: شروح و ترجمه‌های

صحیفه سجادیه: ص ۱۸۸ - ۱۹۳؛ الغدیر ۱۱ / ۲۵۹.

محمد بن حسن بن علی بن محمد بن حسین بن عبدالسلام بن عبدالمطلب معروف به شیخ حر عاملی (۱۰۳۳-۱۱۰۴ ق) در سنه ۱۰۵۳ قمری تألیف کتابی با نام «صحیفه سجادیه ثانیه» را به انجام رسانید. (۱) وی نام این اثر را «أخت الصحیفه» (۲) نامید و جالب توجه است که در نسخه‌ی یمنی آتی الذکر نیز عنوان «الصحیفه الصغری» به این کتاب داده شده است.

از بررسی مستدرکات صحیفه به دست می‌آید که نقطه‌ی آغازین نهضت بزرگ مستدرک‌نویسی صحیفه سجادیه، کتاب شیخ حر عاملی است و نویسندگان هر کدام از مستدرکات دیگر خود در مقدمه‌ی کتاب خود اذعان نموده‌اند که هدفشان تکمیل کار شیخ حر عاملی بوده است:

میرزا عبدالله افندی در مقدمه‌ی صحیفه‌ی سجادیه ثالثه به این نکته اشاره کرده است. (۳)

سید محسن امین نیز در ابتدای کتاب خود «الصحیفه السجادیة الخامسة» انگیزه تألیف کتاب خود را بدین‌گونه بیان می‌دارد که دعاهایی از امام سجاد علیه السلام یافته که در صحیفه کامله و مستدرک شیخ حر عاملی نبوده است.

وی در همین مقدمه، به نسخه‌ی یمنی - که در مورد آن سخن خواهد رفت - اشاره کرده است. (۴)

آقای حکیم در کتاب خود ص ۱۷۴ - ۱۷۷، به چاپ‌های مختلف و ۱۱ نسخه خطی از این کتاب اشاره کرده است. در این گفتار کوتاه، نسخه‌ای از یمن که در اختیار مرحوم سید محسن امین بوده، معرفی می‌شود.

این نسخه ۱۰۱ برگ دارد و با حواشی سید محسن امین عاملی آراسته است.

آغاز: بسم الله الرحمن الرحيم، و بعد فيقول الفقير الى الله الغني محمد بن الحسن

۱ - الذریعة: ۱۵ / ۱۹. ۲ - الصحیفه السجادیة الثانية: ۲۳.

۳ - الصحیفه الثالثة السجادیة: ۵ - ۷.

۴ - الصحیفه الخامسة السجادیة: ۲ - ۳.

نظر چهارم

سید محمد حسین حکیم *

در این مدّت که از انتشار کتاب «نسخه‌های خطی شروح و ترجمه‌های صحیفه سجادیه» می‌گذرد، همواره در پی آن بودم که نکته‌های تازه‌یاب در باب صحیفه‌پژوهی را به گونه‌ی تکمیل آن نوشته گردآورم. حجم بالای انتشار فهرست‌های نسخه‌های خطی و منابع و اطلاعات مربوط به دست‌نویس‌ها، مستدرک کوچکی در حاشیه صفحات کتابم پدید آورد، چه مشهور است: «هر کتاب مرجعی پس از انتشار خود کهنه است.»

در این نوشته بنا به درخواست فصلنامه سفینه، بر آن شدم تا چند شرح و دست‌نویس تازه، و چند نکته سودمند را معرفی کنم و بیاورم. تدوین ویژگی‌ها و مشخصات نسخه‌های تازه یافته، شرح‌ها و ترجمه‌های پر نسخه و اطلاعات بیشتر درباره متن و مؤلفشان، درخور همت و فرصتی بیشتر بود؛ لذا از آوردن نسخه‌های کتاب‌های مشهور دوری کردم و بدین مختصر بسنده.

ترجمه منظوم صحیفه سجادیه

عنوان‌نگار، دبیر اعلم (قرن ۱۴ هـ)

ترجمه منظوم ۲۷ دعای صحیفه سجادیه است در قالب مثنوی. ابتدا متن دعا به صورت کامل می‌آید و سپس ترجمه و شرح منظوم مضامین آن به فارسی. قبل از آن در یک مقدمه منظوم کوتاه، خود را معرفی کرده و فهرست صحیفه را به نظم درآورده است. قسمتی از ابیات آن چنین است:

کاهدنا تعلیم فرموده ز جود	هر دمی آرم توکل بر و دود
این دم مخصوص شنبه باشد	برج جوزا را چهارم آمد
نوزده شوال و سچقان ئیل ترک	الف و سیصد و چهل و دو...
به صحیفه کامله سجادیه	که عبادالله را شد هادیه

خالق بیچون هدایت کردی ام
حق بداند لاشیم زین کمتر
هم مگر خالق وجودی بدهم
ترجمه آرم صحیفه کامله
با وجودی که دبیر اعلمم
پنجه و چار است به چارم امام
اولین تحمید حق عزوجل
اهل تصدیق رسل شد سومین
روز و شب را پنجمین آمد دعا
تا آخر مقدمه

آغاز دعای اول:

شبمی را رهبر آمد سویم
که مثالی بهر خود می آورم
نقداً این لطفش غنیمت آورم
زان که بیکار از وزارت داخله
در بر خورشید از ذره کمم...
وان دعاها این بود به دو ختام
دومین بهر رسول الله اجل
بر خود و خاصان دعای چهارمین
ششمین اندر مهمات آمده

حمد، مخصوص خدایی که ورا
هیچ اول قبل ازو نبود خود او
آخر هر آخری هم او شدی
آن خدا که قاصر از دیدار اوست

اولی نبود خود اول باشد
قبل قبل است، اول از اول بگو
اول و آخر جز او کس نبود
چشمها و خالق چشم آن نکوست

تاریخ نظم این مثنوی شنبه ۱۹ شوال ۱۳۴۲ ق. است. احتمالاً نسخه ۱۵ / ۳۱۰۹
دانشگاه تهران، همین کتاب باشد. ر. ک. نسخه‌های خطی شروح و ترجمه‌های صحیفه
سجادیه، ص ۱۸۳.

نسخه‌ها:

۱- کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۱۴۵۶۶، نستعلیق زیبا، قرن ۱۴ هـ
۱۱۲ صفحه، ۱۵ سطر، جلد مقوایی، قطع جیبی (رؤیت).^(۱)

۱- رجوع شود به مقاله «صحیفه‌ای منظوم» از دکتر مهدی دشتی در سفینه شماره ۸ (ویراستار).



شروح و حواشی

حاشیة الصحیفة السجادیة

احمد بن عبدالرضا بغدادی بصری، مهذب الدین (قرن ۱۱ هـ)
تعلیقہ ای است با عناوین «قال - اقول» در حلّ برخی مشکلات صحیفہ سجادیہ
کہ در ۷ رجب ۱۰۸۸ ق در حیدرآباد ہند بہ پایان رسیدہ است. تنہا نسخہ این حاشیہ در
مجموعہ ای از تألیفات مؤلف در کتابخانہ مجلس نگہداری می شود.
آغاز: «بسملہ. و بعد الحمد لمسہلّ الأمور و الصلوٰة علی محمد و آلہ البدور... هذا ما
ظہر علی صفات القریحة الخاملة فی بعض مشکلات الصحیفة الكاملة»

نسخہ ہا:

۱ - کتابخانہ مجلس شورای اسلامی تہران، شمارہ ۱۶ / ۸۹۲۶، صص
۲۶۹-۲۸۴ (۱)

شرح الصحیفة السجادیة

محمد مؤمن بن علی نقی، مزیء (زندہ تا ۱۱۲۲ ق)
شرح مختصر و مزجی صحیفہ کاملہ سجادیہ، بہ ہمراہ ملحقات آن و دعای
خمسة عشر، است؛ مبتنی بر توضیح لغات و ترکیبات نحوی و بیان معانی و لطایف
ہر دعاء.

از این شرح دو دست نویس در دست است:

اولی مربوط بہ کتابخانہ آیة اللہ مرعشی کہ بہ خط مؤلف و مسودہ کتاب است و
در دوشنبہ پایان رجب ۱۱۱۵ ق بہ اتمام رسیدہ. دومی دست نویس کرمانشاہ کہ نسخہ
نہایی و پاک نویس شدہ کتاب است. پایان تحریر نہایی کتاب در این نسخہ، چهارشنبہ ۱۵

۱ - الشریعة الی استدراک الذریعة، السید محمد الطباطبایی البہبہانی (منصور)، تہران: کتابخانہ، موزہ و مرکز
اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۳، ج ۱، صص ۱۲۹ - ۱۳۰.

رجب ۱۱۲۲ ق در اصفهان ذکر شده. صاحب اعیان الشیعه هم همین تاریخ را، با یک لغزش چاپی، به عنوان تاریخ فراغت از تألیف یاد کرده است (۱۵ رجب ۱۱۳۲ ق در اصفهان) (۱)

از این محمد مؤمن بن علی نقی مضیء چیز زیادی نمی دانیم. از همین کتابش برمی آید که شاگرد علامه مجلسی بوده و جز این شرح، سه کتاب دیگر از او می شناسیم:

۱. شرح دعای سمات. به فارسی و مختصر. ر. ک: فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ج ۱۸، ص ۱۸

۲. ترجمه موسویه یا ترجمه التنبیها العلیة علی وظایف الصلاة القلیبة فی اسرار الصلاة از شهید ثانی. ر. ک: همان مأخذ، ج ۳۲، ص ۱۷۹.

۳. ترجمه مناجات انجیلیه امام سجاد علیه السلام، که آن را به دستور استادش ملا محمد ابراهیم ضاحک انجام داده است. ر. ک. همان، ج ۳۲، ص ۴۲۹.

آغاز [نسخه کرمانشاه]: «الحمد لله الذي جعل الدعاء وسيلة الى نيل المطالب».

آغاز [نسخه مرعشی]: «قال الشارح ره: وقبل الخوض في المقصد اقول: اعلم ان الصحيفة الكاملة الكريمة مستفیضة و كاد ان يكون متواترة عن الامام المعصوم».

انجام [نسخه کرمانشاه]: «فاذا سألتهم الله فسألوا الفردوس اللهم ارزقنا و سایر اخواننا المؤمنین بحق محمد و اهل بيته الطیبین. و لیکن هذا آخر الشرح. و الحمد لله تعالی علی توفیقه و تسهیله و الحمد لله علی توفیقه للاتمام... فرع من تسویده مؤلفه الفقیر الی الله الغنی حامداً مسلماً مصلیاً».

انجام [نسخه مرعشی]: «و اخرج حبّ الدنيا من قلوبنا كما فعلت بالصالحين من صفوتك والابرار من خاصتك، برحمتك يا ارحم الراحمين و يا اكرم الاكرمين».

نسخه ها:

۱ - کتابخانه آیت الله مرعشی قم، شماره ۱ / ۱۲۶۶۶. نستعلیق و نسخ، به خط

مؤلف و مسوده کتاب، دوشنبه پایان ماه رجب ۱۱۱۵ ق، عناوین و نشانیها سنگرف، در حاشیه تصحیح شده، اندکی حاشیه‌نویسی دارد، ۱۵۳ برگ، ۲۳ سطر. (۱)

۲- کتابخانه آیت الله جلیلی کرمانشاه شماره ۳۸۱، نسخ، عناوین سنگرف، مؤلف نسخه را تصحیح کرده است، فاقد جلد، ۱۷۵ برگ، ۱۹ سطر. (۲)

کلمات مخزونه

علی محمد بن محمد حسن میانجی آذربایجانی (قرن ۱۳ ق)
به مطالب صص ۱۸۳-۱۸۴ کتاب «نسخه‌های خطی... صحیفه...» افزوده شود: با عناوین «کلمة - اقول - قال» به صورت عرفانی به شرح دعای ۲۸ صحیفه می‌پردازد. در متن کتاب به اقوال عرفا و اشعار فارسی بسیار استشهاد می‌کند و گاهی مطالبی را نیز به فارسی می‌آورد. کتاب در سراب تألیف شده است.

آغاز: «الحمد لمن جعل الدعاء موجباً للاجابة و القبول، و صیر الاستدعاء مورثاً لحصول المأمول، و السلام علی النبی و وزرائه اولی العزّ و القبول، الشفعاء فی حضرة الرب لتحصيل المسئول. و بعد فیقول الفقیر... ان هذه فقرات رائقة و نکات فائقة قد احتوت علی شطر من مطالب العرفان.»

انجام افتاده: «و عند الغير هو انطباع صورة المبصر فی الباصرة عن مقابلة لها.»

مواهب غیبیه

محمد علی بن قوام الدین محمد حسین
شرح دعای استعاذه صحیفه سجادیه. مرتب بر یک مقدمه و مقاله و خاتمه که به اعتضاد السلطنه شیخ علی خان تقدیم شده است.

۱- فهرست مرعشی، ج ۳۲، ص ۱۷۹.

۲- فهرست کتب خطی کتابخانه آیت الله جلیلی کرمانشاه، محمد وفادار مرادی، مشهد: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، صص ۱۶۱-۱۶۲.

آغاز: «الحمد لله الذي جعل الدعاء سلماً يرتقى به الى اعلى موارد الكمال».

نسخه: ۱ - کتابخانه علامه طباطبائی شیراز، ش ۵۰۵، قرن ۱۲ هـ، تصحیح شده، صفحات مجدول. (۱) (۲)

ترجمه‌های کهن

به جز ترجمه کهن صحیفه سجادیه که در ۷۵۴ ق کتابت شده و نسخه آن در کتابخانه مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی قم نگهداری می‌شود^(۳)، دو ترجمه دیگر از همان قرن ۸ هـ و یا پیشتر شناخته شده است:

۱. نسخه تازه یاب صحیفه مورخ ۷۹۱ ق در کتابخانه محمد کاظمینی در یزد.^(۴) نسخه به خط نسخ معرب زیبای عبدالرحیم بن شمس تبریزی خلوتی است. صفحات مجدول به شنگرف و زنگار و صفحه اول درون کتیبه‌ای نام کتاب نگاشته شده است. عبارات دعاها در زیر سطور به فارسی ترجمه و باشنگرف کتابت شده است. نسخه با سند روایتی ابن اشناس روایت شده و کاست و افزایشی هم در عبارات دعا و تعداد ادعیه دارد. برای نمونه دعاهای آخر صحیفه‌های مشهور در این نسخه نیست. سند کتاب این گونه آغاز می‌شود: «اخبرنا ابوعلی الحسن بن محمد بن اسماعیل بن اشناس البزاز قرأته عليه فأقرّ به الى رحمة الله عن ابي المفضل محمد بن عبدالله بن المطلب الشيباني قال حدثني الشريف ابو عبدالله جعفر بن محمد...»

آغاز ترجمه دعای اول:

«و از دعای او - بر او باد سلام - چون ابتدا خواستی کردن به دعا، ابتدا به ستایش خدای عزوجل بگردی و ثنا برو - پاکست و منزّه او - پس گفتی: سپاس آن

۱ - نسخه پژوهی، ج ۲، ص ۲۳۴.

۲ - در مورد این نسخه، رجوع شود به یادداشت آقای محمد برکت در شماره ۸ سفینه (ویراستار).

۳ - ر.ک: نسخه‌های خطی شروح و ترجمه‌های صحیفه سجادیه، ص ۴۷ - ۴۸.

۴ - فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه میرزا محمد کاظمینی، سید جعفر حسینی اشکوری قم، مجمع ذخائر اسلامی، ۱۳۸۳ ش، ج ۲، صص ۱۱۸ - ۱۲۱. و نسخه تصویری آن نزد نگارنده.

خدایی را که او است بی‌اول که بود یا باشد پیش از او، و آخرست بی‌آخری که باشد پس از او. آنک کوتاه شد از دیدنش چشمهای نگرندگان و عاجز شد از صفتش و همهای وصف‌کنندگان.»

پایان ترجمه [دعاؤه فی التذلل، دعای ۵۳ صحیفه مشهوره]:

«و ببخشای مرا در گردآوردن من و زنده بازکردن من. و بکن در آن روز با دوستان تو در ایستادن گاه من و در میان تو بازگشتن من و در همسایگی تو جای من. ای پروردگار جهانیان.»

۲. نسخه کتابخانه مرحوم فخرالدین نصیری امینی در تهران که عکس آن در کتابخانه محقق طباطبایی نگهداری می‌شود. مورخ ۷۶۱ ق به دست محمدبن عبدالقهار شیرازی.^(۱)

با ترجمه فارسی زیر سطور به شنگرف. پیش از نسخه در مورد ترجمه چنین نوشته‌اند:

«ترجمه‌های این نسخه نادر الوجود تماماً از همان عصر ۷۶۱ هجری قمری است و بسیار نفیس و گرانبهاست» و «پس از قرائت ترجمه‌های این نسخه مبارک معلوم شد که کاتب این نسخه و ترجمه آن را از کتابی قدیمی تر از عصر خود کتابت نموده، چون بعضی از کلمات آن از سال ۷۶۱ قدیمی تر است مانند: فریشته، فرود آورده، کوچک داشت، آبشخور و...».

این ترجمه از لحاظ زبان و لغات بسیار مهم و از دو ترجمه پیشین کهن تر است. نگارنده درخصوص هر سه این ترجمه‌ها و مقایسه آنها، نوشتار مفصلی تهیه کرده است. سند این نسخه همان روایت ابن اشناس است. به جز این و نسخه پیشین، دو نسخه دیگر می‌شناسیم که دارای سند روایتی ابن اشناس هستند: یکی در کتابخانه حسن عاطفی در کاشان و دیگری در کتابخانه‌ای شخصی در قم. آغاز ترجمه دعای اول:

«بنام خدای بخشاینده مهربان. بود از دعای امام زین‌العابدین علی پسر حسین

- بدیشان باد سلام - چون آغاز کردی بدعا آغاز کردی ستودن مرخدای را عزوجل و ستایش کردن برو - پاکا خدای که اوست - پس گفت: سپاس خدای را آنک پیش از همه در هست بی پیشی که بود پیش ازو، و باز پسین همه، بی پسین که باشد پس او. آنک کوتاه شد از دیدن او چشمهای نگرندگان و عاجز گشت از صفتش و همهای صفت کنندگان. نو ساخت به تواناییش آفریده‌ها را نوساختن و از بر خود پدید کردشان بخواست خویش پدید کردن.»

پایان ترجمه:

«و جدا جدا شود اندامهای من و پاره پاره شود پیوندهای من، چه غافل از آن چه می‌خواهند به من. ای خداوند من ببخشای بر من در گرد آوردن من و زنده بازکردن من. و بکن در آن روز با دوستان خود ایستادن گاه من و در میان دوستان تو جای بازگشتن من و در همسایگی تو جای من، ای پروردگار جهانیان.»

* * *

به دست‌نویس‌های معرفی شده در کتاب نیز، این موارد افزوده شود:
الف. ملحقات الصحیفة السجادیة، محمد تقی بن مظفر صوفی زیابادی قزوینی، صص ۱۹۰-۱۹۳.

نسخه‌ها:

۱. کتابخانه مرعشی قم، شماره ۹۸۵، نسخ معرب، عناوین و نشانی‌ها شنگرف، در حاشیه تصحیح شده. در فهرست، ملحقات را به عنوان کتاب مستقل شناسایی و معرفی نکرده‌اند. فقط این عبارات در قسمت نسخه‌شناسی آمده: قبل از کتاب دو برگ است دارای سلسله سند محمد بن مظفر الشهیر بتقی الدین الزیابادی به صحیفه سجادیه، از برگ ۱۴۱ به بعد مشتمل بر دعا‌های متفرقه می‌باشد. ۱۵۶ برگ، ۱۵ سطر. (۱)

۲. کتابخانه محمد کاظمینی یزد، شماره ۵۱۳، نسخ معرب، سده ۱۲ هـ عناوین شنگرف، در حاشیه تصحیح شده، دارای حواشی بسیار که برخی از آنها بر روی اوراق کوچکی به نسخه الصاق شده است. در این فهرست هم ملحقات را فقط در نسخه شناسی ذکر کرده‌اند به عنوان کتاب و تألیفی مستقل. ۲۱۲ برگ، ۱۱ سطر. (۱)

ب. ترجمه ملحقات صحیفه سجادیه، محمد حسین ابن محمد صالح حسینی خاتون‌آبادی، صص ۴۹ - ۵۰.

نسخه‌ها:

۱. کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۱۵۷۳۰ [رؤیت]

بک کتاب و چهار نظر



صفحة پایانی شفاء الصدور جلد سوم